

Földes György

A globalizáció mint erkölcsi probléma

Sokféle lehetőség kínálkozik az elmúlt három évtized értékelésére, tanulságainak megvonására. Ezért elvileg arra is, hogy a közelmúltból és a jelenből következtessünk a belátható jövőre. Ám ez ma cseppet sem egyszerű feladat. Nem azért, mert nem tudunk tudományosan érvényest mondani a világban, Európában és Magyarországon lezajlott évtizedes változásokról. Azért nem egyszerű, mert most olyan gyorsak a változások, hogy szinte lehetetlen az előzményekből, az elmúlt évek történéseiből kikövetkeztetni a következő időszak fejleményeit. Technológiai utópiák és környezeti, népesedési katasztrófaforgatókönyvek néznek egymással farkasszemet a könyvespolcokon és a köztudatban. A globális problémák megoldására összefogást sürgetők vészkiáltásai össze-keverednek a nemzethalállal riogatók ricsajával. A világ – talán Kína kivételével –, Európa és a félperiféria országainak jelentős része, köztük Magyarország is védekező, „nemzetvédő" alapállást vett fel.

Ma kisebbségben vannak azok, akik hisznek a haladásban, és többségben azok, akik nem bíznak abban, hogy a problémák megoldódnak, a dolgok jobbra fordulnak az idők előrehaladtával. Ez elégséges ok sokak számára, hogy ne törődjenek a jövővel, és belefeledkezzenek napi gondjaikba vagy napi szórakozásaikba, rutinjukba: „az annak örülj, ami van, és ne búsulj azért, ami nincs" jeligéje alatt. Nincs a társadalmakat mozgósítani képes jövőkép. Inkább a rosszabbtól való rettegés bír tettekre embereket. Ám éppen a félelem az, amely ugyanakkor sokakat le is bénít, mert a cselekvés mint aktív védekezés is konfrontációt jelent a status quo védelmezőivel. Aki ezt az összeütközést vállalja, úgy érzi, könnyen kerülhet a jelenleginél rosszabb helyzetbe.

Lukács György mesterétől választott mottót *Az esztétikum sajátosságai*hoz: „Nem tudják, de teszik." Ezzel a tömör megállapítással jellemezte Marx a társadalom működési mechanizmusát, azt a folyamatot, amely a létfenntartáson túl vezet, és a termelési viszonyok

társadalmi újratermelését eredményezi. Anélkül alkotjuk meg történelmünket, hogy ez lenne a célunk, hogy lenne konkrét elképzelésünk a jövőről. Mondhatnánk: ebben a tekintetben nem hozott változást sem az elmúlt évszázad, sem az elmúlt harminc év. Csakhogy nem így van. A múlt század – többek között – egy, a társadalom, a gazdaság és a politika radikális átalakításával járó jövőépítési kísérletről és annak kudarcáról szólt. A radikális szocialisták, a kommunisták úgy vélték: tudják, és ezért tették is. Az eredmény, mint eddig mindig a történelemben, más lett a szándék szerintinél. Sőt maga a kizsákmányolás felszámolására tett kommunista kísérlet előbb rengeteg áldozattal járt, majd kudarcot is vallott, súlyos érveket adva azok kezébe, akik az igazságosság eszményét káros utópiának tartják.

A dolog azért mégsem ilyen egyszerű. Nem mondhatjuk, hogy a rendszervitában, hidegháborúban győztes tőkés rend ugyanolyan módon működne, mint a 19. században, hogy az állam csak az éjjeliőr szerepét töltené be, és csak vigyázná a magától működő piacgazdaságot és társadalmat. A tudatosság, a politika – akár köz-, akár pártpolitikaként jelen van a jóléti állam működésében. Ma tehát egymás mellett működik a nem tudatos és a tudatos cselekvés a modern társadalom életében. Anynyira, hogy rátekintve a világ, a gazdaság, a társadalmak alapvető problémáira, az erről szóló irodalomra és az ezzel foglalkozó politikusi megnyilatkozások tömegére, különösebb kockázat nélkül megfogalmazhatunk egy másik tézist is: „tudják, de mégsem teszik”. Tudják, hogy a növekedés mai módja a gazdaságban hosszabb távon fenntarthatatlan. Tudják, hogy az egyenlőtlenség mai mértéke robbanásokhoz vezethet a társadalmakban. Tudják, hogy a klímaváltozás a küszöbön áll. Ezek ellen a fenyegetések ellen mégsem tesznek sem a tőke tulajdonosai, sem a politikai elitek, sem az „egyszerű emberek”, vagy legalábbis nem elegen tesznek és nem eleget tesznek az elfogadhatatlan, súlyos következményekkel fenyegető folyamatok ellen. Miért nem, ha tudják, hová vezethetnek ezek, miért nem, ha megvannak a megelőzéshez, orvosláshoz szükséges eszközök, erőforrások, intézmények? Miért van sokunkban az az érzés, hogy kicsúszik az emberiség kezéből a saját sorsa? Miért érezzük úgy, hogy a népek, nemzetek ki vannak szolgáltatva náluk nagyobb erők kényének-kedvének? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, együtt kell vizsgálnunk a két paradoxont: a „nem tudják, de teszik”-et és a „tudják, de nem teszik”-et. Reményeim szerint ezzel közelebb jutunk a globalizált világ működésének, társadalmi, politikai lélektanának megértéséhez. Emellett azt hiszem, értelme van azt a kérdést is vizsgálni,

hogy miként maradt jövőkép nélkül a világ harminc évvel az európai államszocializmusok összeomlása után és a globalizáció világhódításának közepette?

Idézzük fel, milyen problémák foglalkoztatták az emberiséget, a népeket, köztük a magyarságot három évtizeddel ezelőtt, akkor, amikor leomlott a vasfüggöny, és elhárult az utolsó akadály a tőke terjeszkedése elől. Már akkor napirenden volt a túlnépesedés, a pusztuló környezet. 1989-ben a hidegháború eldőlt, s emiatt csökkent a tömegpusztító eszközökkel vívott háború veszélye. E legáltalánosabb témák mellé sorakoztak az ugyancsak majd minden társadalmat érintő problémák, mint a szegénység, a fejlett országokhoz történő felzárkózás nehézsége.

Milyen megoldásokat ajánlottak az új helyzetben a nagy ideológiák, milyen jövőt festettek a társadalmak számára? Érdemes a rövid áttekintést az akkor győztes liberalizmussal és akkori formájával, a neoliberális gazdaságfilozófia és a neokonzervatív társadalmi-politikai felfogás jellemzésével kezdeni. Ez a Nyugaton hegemón szerephez jutott áramlat azt hirdette, hogy a piacot szabadon kell hagyni, az állam költekezését meg kell zabolázni. A szabad tőkefelhalmozás magával húzza a társadalom egészét, a növekedés áldásaiból előbb-utóbb a többség is részesül. A vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenség kiküszöbölhetetlen, és nem a szükséges rossz, hanem igazi motivációs tényező, mert mint ilyen, a versenyben való részvételre, és nem a szociális támogatások megszerzésére, nem a járadékok utáni hajszára ösztönöz. Ez az ideológia a nyolcvanas évek technológiai-informatikai forradalmával, az államszocializmus térdre kényszerítésével és a legnagyobb, legerősebb tőkésállamokkal a háta mögött hatékonyan működött, egészen az első 2000-es évtized utolsó harmadáig.
A neoliberalizmus híveinek sikerült elfogadtatniuk a társadalmak középső csoportjaival belül, a gyengébb gazdaságokkal rendelkező államokkal pedig kívül, hogy az erősebbek által diktált feltételekkel szálljanak be a versenybe.

A baloldalon talpon maradt szociáldemokrácia előbb szembeszállt ezzel a fő áramlattal, és 1989-ben még a demokratikus szocializmus mellett állt ki. Ez a program azonban nem vonzotta a fejlett nyugati társadalmak új középosztályát, amely inkább arra összpontosította erejét, hogy kihasználja a modernizáció új hullámát, a gazdasági-társadalmi struktúra átalakulását, minthogy ennek az átalakulásnak a veszteseivel szolidarizáljon. Felismerve ezt, a szociáldemokrácia is elfogadta a tőkés globalizáció szabályait, és a harmadik út, az „új közép” meghirdetésével

állt elő. Ez az irányzat politikai sikereket tudott felmutatni az angolszász világban és Németországban. Az útkeresés indokolt volt, de a harmadik útról kiderült: járhatatlan. A szociáldemokrácia a gazdaságpolitikában nem hozott újat az akkori neoliberális mainstreamhez képest, szociálpolitikája pedig nem elégítette ki a bizonytalanság helyett biztonságra váró tömegeket. Így aztán bekövetkezett az, amire nem számított senki: a centrumországok többségében a baloldal nem tudta kihasználni a 2007–2009-es gazdasági válságot. Ahol a baloldal hatalmon volt, ott szorítania kellett a nadrágszíjon, ahol nem, ott nem tudta magáról elhitetni, hogy képes a válság kezelésére és terheinek csökkentésére.

Ebben az időszakban bizonyos sikereket tudtak felmutatni a zöld és emberi jogi mozgalmak, nem annyira önálló erőként, inkább a közvéleményre, közpolitikára gyakorolt hatásukban.

Másként alakult és alakul a helyzet a félperiférián és ott, ahol a gazdasági, politikai elit és a többség közötti szakadék áthidalásának a programjával megerősödött a populista nacionalizmus. Ez részben annak is köszönhető, hogy az államok beszorultak a globalizált tőke és a helyi társadalmak közé, és egyre kevésbé képesek az ellentétes elvárásoknak egyidejűleg megfelelni. Ilyen körülmények között a globalizáció „relatív", így a középosztálybeli státuszában „veszélyeztetett" rétegek és az „abszolút vesztesek", azaz a legnehezebb helyzetben lévő lakossági csoportok mint a *nemzet* tagjai várják el, hogy az állam megvédje őket a lecsúszástól vagy a még rosszabbtól, a teljes ellehetetlenüléstől.

A periférián vallási köntösbe öltözve megjelent és megerősödött a szélsőséges konzervativizmus: a fundamentalizmus. A külső övezetben több helyi háború, polgárháború és a terrorizmus zilálta szét, rontotta tovább a helyzetet. E két folyamat következtében még erősebbé vált a migrációs nyomás.

Jól fémjelzi a kilencvenes és a kétezres évek közötti különbséget két, amerikai ideológusok által megfogalmazott tézis. Előbb Francis Fukuyama a liberalizmus, a liberális elveken nyugvó világrend győzelmét ünnepelte úgyis, mint a történelem végét. Néhány évvel később, az Egyesült Államok ellen intézett terrortámadás fényében Samuel P. Huntington a civilizációk összecsapását jósló tétele került a nemzetközi közvélemény figyelmének és vitáinak középpontjába.

A történelem végéről szóló tétel elfogadása ideológiai fegyverletételt jelentett volna a liberalizmus előtt. Erre azonban maga a „történelem" nem adott időt, mert a fundamentalisták egy része fegyvert

ragadott, és ezzel mintegy visszaigazolta a civilizációk harcáról született elméletet. Mára odáig fajult a dolog, hogy a liberalizmus sokak szemében szitokszóvá, ideológiai bűnbakká vált a fél- és az egész periférián. Az ebben az övezetben található országok elitjeinek egy része a tekintélyuralmat választja önvédelmi eszköznek. E csoportok úgy lépnek fel, mint a nemzet védelmezői, akiknek politikai és gazdasági uralma a garanciája a nemzet fennmaradásának, a bizonytalan, illetőleg ellehetetlenüléssel fenyegetett társadalmi csoportok biztonságának. Eközben az államok továbbra is rákényszerülnek arra, hogy kedvező feltételeket garantáljanak a külföldi befektetések számára, mert kénytelen-kelletlen tudomásul vették: gazdaságuk csak úgy működhet, ha része marad a globalizált piacnak.

Van az alkalmazkodási kényszernek egy másik kiáltó ellentmondása is. Valójában ez a stratégia megfosztja a többséget a középosztályosodás lehetőségétől, attól, hogy az aktuális politikai hatalomtól független egzisztenciát szerezhessen. Ez történik az állami megrendelések elnyerésének lojalitáshoz kötésével, illetve a demokrácia és a jogállami működés korlátozásával. Ehhez csatlakozik, hogy a többség számára – szemben az esélyegyenlőséggel kapcsolatos elvárásokkal – az oktatás nem tölti be a mobilizációs csatorna szerepét, és nem ruház fel azzal a műveltséggel sem, amely kellő kompetenciával látná el a fiatalokat politikai jogaik aktív gyakorlására. Műveltség és valóságos közösségek hiányában az emberek nem készülhetnek fel arra, hogy ne csak szavazógépként, hanem a politikai közösség tagjaként vegyenek részt a közös ügyek eldöntésében, megoldásában. Ezt a kizárási-kizáródási folyamatot segíti a kereskedelmi média, amely nem állampolgárnak, hanem csak fogyasztónak tekinti olvasóit, hallgatóit és nézőit. Különösen nagy baj, ha ezt a tendenciát nem ellensúlyozza a közmédia. Mindez együtt ahhoz vezet, hogy a társadalom nagy része nem tagja sem a politikai, sem a kulturális nemzetnek. Ennek elleplezését szolgálja a jelenkori nacionalizmus. A blokkoló hatást tovább fokozza, ha olyan választási rendszer van, amely szinte lehetetlenné teszi a hatalomváltást. Ez a leírása az oligarchikus berendezkedésnek sok országra igaz, de Európában Magyarországra a leginkább.

A fenyegető jövő képét lebegtetve a múltba menekülni, a nemzetállamok falai közé zárkózni, az egyetemesség elvével szemben a nacionalizmust állítani. Ezek lennének a megfelelő válaszok a globális kihívásokra? Mielőtt nemmel válaszolnánk, vizsgáljuk meg röviden, miért alakult úgy, hogy sokan felelnek igennel. Persze könnyebb a

bennük rejtőzködő rossz szándékra, önzésre stb. hivatkozni, mint azt elemezni, miért is történt ez a megtorpanás, visszafordulás.

Az elmúlt időszak nyertesei, lett légyenek ők a globalizációs folyamatok vagy az állam kedvezményezettjei, a jelenlegi működési mechanizmusok fenntartásában érdekeltek. Sikerük, hogy ezt el tudják hitetni a relatív és abszolút vesztesek nagy részével is. A többség úgy ítéli meg, hogy a ma uralkodó rendszer megváltozhatatlan, a gazdasági, politikai és kommunikációs hatalmat birtokló elitek leválthatatlanok. Az emiatt érzett elkeseredettség és fásultság, a nemzettel és állammal szemben támasztott jogos elvárás a védelem iránt – ez az, ami teret ad a nacionalista populizmusoknak. Utóbbiak azonban legfeljebb a szereposztáson tudnak változtatni, az alaphelyzeten, a szerepeken nem.

Idézzük fel, melyek is voltak a három évtizeddel ezelőtti nagy kérdések. Népesedés: még többen vagyunk, mint valaha. Környezet: a klímaváltozás ma már valóság. Háború: ma újra nagyobb a veszélye, és a kölcsönös elrettentés újra része a világpolitikának. Egyenlőtlenség: vagyonban, jövedelemben, technikai, gazdasági erőben (hatalomban) nagyobb, mint az első világháború kitörése előtt. Nemhogy megoldani nem sikerült ezeket a problémákat az elmúlt harminc évben, hanem roszszabb lett a helyzet, mint volt. A listához két újabb tételt is hozzáírhatunk. A migrációt és a nemzeti kérdést. Ez utóbbi manapság nem csak emberi jogi, kisebbségi ügy, és elsősorban nem is a szuverenitás, a nemzetállam jövője a tét, mint ahogy ezt a nacionalisták hangsúlyozzák. Legalább ennyire fontos kérdés, hogy a globalizáció elért szintjén és várható fejleményeinek hatására milyen lesz a jövő nemzedékeinek a viszonya történelmi és kulturális örökségükhöz. Teret nyer-e többes identitás a körükben? Valóságos sors-, politikai és kulturális közösségként funkcionálnak-e majd a nemzetek? Sokunkat foglalkoztatnak ezek a kérdések.

Kétségtelen, a társadalmak, illetőleg a legfejlettebb országok és a vezető hatalmak nagyobb építő és pusztító potenciállal rendelkeznek minden eddig tapasztaltnál. Az érintkezés, a kommunikáció új dimenzióba került, a lehetőségek kitágultak. Vannak országok, amelyek példát mutatnak, van, ahol működik a szociális piacgazdaság. Számos nemzet vált úgy nyitottá, hogy közben nem adta föl önmagát. Ezek a példák még inkább indokolttá teszik annak elemzését, miért nem sikerült másutt, miért ennyire vegyes a mérleg, és miért aggasztó mégis az összkép. A Daron Acemoglu – James A. Robinson szerzőpáros nagy könyvet szentelt annak a témának, hogy *Miért buknak el a nemzetek?* Szerintük minden azon múlik, hogy az emberek alkotta intézmények,

törvények teljesítményre ösztönöznek-e, vagy ellenkezőleg, elszívják az erőforrásokat azoktól, akik képesek a hatékonyabb termelésre. Ez látványos magyarázat – nem kevés igazsággal, de túl egyszerű, amennyiben nem szól a nem egyenlően eloszló esélyekről, és nem számol az egyenlőtlen feltételekkel.

Mindenesetre az előbb felsorolt témák annak dacára vannak napirenden harminc év eltelte után is, hogy a megoldásukra tett ígéretek kötelező részeivé váltak a közbeszédnek, a politikusok megszólalásainak. Könyvek és filmek – ideértve a dokumentumfilmek sokaságát is – foglalkoznak visszatérően az aggasztó jelenségekkel, a megoldásra váró szociális, környezeti, társadalmi gondokkal, de a dolgok mennek a maguk útján.

Indokolt tehát visszatérnünk az eredeti kérdéshez. Miért nem teszik, ha tudják? A válasz többrétegű. Először is, abból, ha valamiről sokat beszélnek, írnak, még nem következik, hogy aszerint is cselekednének. A politikusok, a globalizált gazdasági elitek és az egyes országok vezető körei éppen azért beszélnek sokat a világproblémákról, mert nem engedhetik meg maguknak, hogy figyelmetlenséggel, felelőtlenséggel legyenek vádolhatók. Ezért aztán nehéz megkülönböztetni egymástól azokat, akik őszintén tenni akarnak, azoktól, akik ebben akadályozzák őket. Másodszor: a beszédek, a nemzetközi tanácskozások és az éles viták ellenére kijelenthető, a világ menetét, az egyes országok életét nem a nagy kérdések megoldása határozta meg az elmúlt évtizedekben. Jóval több energia ment el a globalizációs kihívások azonnal jelentkező társadalmi következményeinek kezelésére és az ezzel kapcsolatos küzdelmekre. Harmadszor: másképp jelenik meg a jövő kérdésköre a centrumban, a félperiférián és a periférián. Ugyanez igaz a társadalmakon belül is. Másként áll a jövőhöz az éppen zajló átalakulások nyertese és vesztese, másként a gazdasági, társadalmi és politikai tőke birtokosa, a feltörekvő, illetve az egyensúlyát megőrizni igyekvő, a szakadék széle felé sodródó. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az átalakuló társadalmak küzdelmei az utóbbi időkben általában nem klaszszikus osztályharcként, hanem az egyes osztályokon és csoportokon belül folynak. Részben azért alakul így, mert nincs rendszervita, mert az ideológiák sokat vesztettek erejükből, részben azért, mert a mai tőkés világrend és társadalmi-gazdasági berendezkedés nem kérdőjelezhető meg. Nem a jog tiltja ezt, hanem a józan ész, amely azt súgja, hogy nagyot kockáztat az, aki megpróbálja, mert az útkeresés során könnyen zsákutcába tévedhet.

Így rendületlenül, megállíthatatlanul pörög tovább a környezetet pusztító és pazarló termelés és fogyasztás, miközben folytatódik a kizsákmányolás, jelentős tömegek marginalizálódnak, kerülnek peremre. Ám van ennél még rosszabb lehetőség is – amellyel a mesterséges intelligencia fenyeget –: ha az emberek termelői és fogyasztói minőségükben is feleslegessé válnak. Ettől már csak egy lépés, hogy állampolgárokként is feleslegessé legyenek. Egy esetleges válságban a nagy tömegek nem a fenntartható fejlődés felé történő elmozdulás esélyét, egy kívánatos és szükséges jövő elérésének lehetőségét látják, hanem az elkerülhetetlen talajvesztést és az anarchiát. Számos példát látnak erre a mai világban. Ami van, igaz, korántsem tökéletes, de még mindig a kisebbik rossz ahhoz képest, ami eljöhet. A védekező, túlélésre összpontosító magatartással a ma élők – legyenek akár fent, középen vagy lent – elhárítják maguktól a jövővel kapcsolatos felelősséget, amelyben pedig a helyzetüknek megfelelő arányban osztoznak. És ez a felelősségük minden eddig élt nemzedékénél nagyobb.

A 21. század elejének társadalmai a megszerzett előnyök megtartásának jegyében a versenykényszer és a biztonságigény harapófogójában vergődnek. E törvényszerűségek erejével ható tényezőkhöz képest a szabadság, a szolidaritás, az igazságosság és az egyenlőség értékei veszítettek a vonzerejükből. Ennek elsősorban a baloldal issza meg a levét, de témánk szempontjából lényegesebb azt kiemelni, hogy mindezek a tények, körülmények és folyamatok együtt hatnak. Az egésznek együtt az a következménye, hogy a világ, az emberiség nem a nagy és a jövőt meghatározó problémák megoldásával van elfoglalva. Ehhez a megállapításhoz két megjegyzés kívánkozik. Az első, hogy a környezetvédelem ügyében azért szerencsére egyre több ember, közösség, szervezet küzd a megoldásért, és ettől is vezérelve egyre többen keresik a mai kapitalizmus átalakításának, a társadalmi és oktatási reformoknak a lehetőségeit. (Lásd erről például *A kapitalizmus újratervezése* című tanulmánykötetet Michael Jacobs és Mariana Mazzucato szerkesztésében.) A másik megjegyzésem: a világ, az emberiség nem úgy alanya a történelemnek, mint ahogy a társadalmak, a pártok, a tömegek és az egyének. A közöttük kialakuló kölcsönhatások, viszonyok és azoknak föléjük magasodó, rájuk visszaható struktúrája az, ami többé-kevésbé meghatározza a világfolyamatok irányát. Így sűrűsödik egésszé a sokféle tevékenység, és teszi lehetővé, hogy korszakos és történelmi értelemben is mérlegre tegyük az emberiség teljesítményét anélkül, hogy a részeket feloldanánk a nagy egészben. Ahhoz, hogy a jövőt kiszabadítsuk a jelen fogságából, meg kell

szabadítanunk a részeket, magunkat a rájuk, ránk nehezedő kényszerűségek legalább egy részétől.

Térjünk át a világproblémák geopolitikai dimenziójára. Mit tesznek a nemzetközi élet szereplői a megoldásuk érdekében? E téren sem kedvező a kép. Születnek ugyan elhatározások a klímaváltozás megelőzésének céljával, fogalmazódnak meg szándéknyilatkozatok a Dél megsegítéséről, de kérdés, hogy az érintettek végrehajtják-e ezeket. Sokan vitatják azt is: elég-e a megelőzéshez az, amiről már döntés született, elég-e a végrehajtáshoz a megadott határidő? A centrum országai nem segítik eléggé a kevésbé fejletteket, illetve a versennyel és versenyeztetésükkel arra kényszerítik, hogy meglévő erőforrásaikat ne távlati szempontok szem előtt tartásával hasznosítsák.

Nem kevésbé nyugtalanító a világpolitikai helyzet alakulása. Úgy tűnik, mintha a nemzetközi élet nehézsúlyú szereplőinek a figyelmét a többiek ambíciói kötnék le, és nem a közös ügyek állása. A nagyobb játékosok magatartását nem csak az egymással szembeni bizalmatlanság befolyásolja, mert nem csak a kisebb államok vannak kettős szorításban, a nagyoknak is elsősorban a saját társadalmaik elvárásainak kell megfelelniük. Nekik is működésben kell tartaniuk a termelés és fogyasztás mai mechanizmusát, nehogy megboruljon a belső társadalmi egyensúly. Erre való tekintettel igyekeznek a gazdaságaik működéséhez szükséges erőforrások és piacok fölötti ellenőrzést gyakorolni, nem vállalnak kockázatot, nem vágnak bele kétséges kimenetelű vállalkozásokba, újításokba. Mindebből következően a nagyhatalmak, a birodalmi léptékű államok a gazdasági és katonai erőegyensúly kérdéskörével vannak elfoglalva, ennek jegyében tartják magukat távol vagy avatkoznak be a helyi konfliktusokba.

Egyetlen kivétel az Európai Unió. Európa bonyolultabb képlet a többieknél, nemzetileg tagolt, belső demokratikus egyeztető mechanizmusa és többféle megosztottsága miatt nehezebben és lassabban reagál a kihívásokra. Ugyanakkor az Unió ragaszkodik hagyományaihoz, kultúrájához, az emberi jogokhoz, a jogállami normákhoz és az azokat garantáló intézményekhez, a demokráciához. E mellett az európai társadalmak jó része nem mondott le a társadalmi igazságosság és egyenlőség elveiről, még ha ezen a téren sincs egység a tagállamokat irányító politikai erők között. Nyilvánvaló összefüggés van az európai értékrend és a világ közös ügyeiben tanúsított uniós magatartás között. Ennek talán két leglátványosabb példája a klímaváltozás ügye és – a jogos viták ellenére – a migráció kezelése.

Mindezzel együtt, mintha a nemzetközi élet szereplői, a nagyobb és kisebb államok nem egy mindenkit fenyegető rosszabb helyzet megelőzésére készülnének, hanem a rosszabbra magára. Helyesebben szólva az államok többsége arra készül, hogy egy valószínűsíthető ökológiai válság, vagy egy nagy gazdasági és technológiai strukturális átrendeződés esetén megvédhesse önmagát. Teszik ezt az országok irányítói azért, mert nem hisznek a problémák megoldhatóságában, és itt nem elsősorban a technológiával szembeni bizalmatlanságról, hanem a többiek önmérsékletébe, kompromisszumképességébe, áldozatvállalási képességébe vetett hit hiányáról van szó. Az országok irányítói a helyzet, a rájuk ható kényszerek ismeretében, tehát magukból kiindulva kételkednek lehetséges partnereikben. Ezt azonban a vezetők nem vallhatják be, inkább döntenek a fegyverkezés mellett, inkább gyártanak ellenségképeket, minthogy egymással és a társadalmaikkal összefogjanak a világot foglalkoztató nagy kérdések megoldására.

*

Van-e elég erőnk a fátumként tekintett, társadalmakat és nemzeteket romboló, fenyegető folyamatok megállítására? Van-e tervünk arra, hogy az újabb technológiai forradalom ne vezessen világméretű társadalmi ellenforradalomhoz, ahhoz, hogy a mesterséges intelligencia, a gének manipulálásának képessége ne váljon kevesek monopóliumává, uralmának forrásává? A témának fontos könyvet szentelt Yuval Noah Harari: *21 lecke a 21. századra*.

Ezekre a kérdésekre az egyes ember szintjén – mint mindig – legalább kétféle válasz lehetséges. Az elsőre a többség, mint az elmúlt harminc év tapasztalata is mutatja, eddig azt válaszolta: ez nem az én ügyem, nem az én kompetenciám. Az e szerint viselkedők közül sokan peszszimisták, de talán, és az még rosszabb, náluk még többen vannak a közömbösek vagy közömbösséget színlelők.

Vannak azonban optimisták is, ők általában a globalizáció nyertesei közül kerülnek ki, akik bíznak a tőkés piacgazdaság és a rá épülő politikai berendezkedés önkorrekciós képességében. Az öngyógyítás hívei egyúttal kételkednek a dolgok természetes rendje elleni lázadás értelmében. Lehet, hogy őket igazolja a történelem. Álláspontjuk azonban több okból is elfogadhatatlan. Először is azért, mert mi lesz, ha még sincs igazuk? Ki vállalja a kockázatot, ki számol el az utánunk következő nemzedékekkel, ha a dolgok rosszul alakulnak, ha az elmaradt döntések következményeit nekik kell elszenvedniük, ha az árat nekik kell megfizetniük? Másodszor is az „optimisták” történelmi

emlékezete igencsak hiányos. Kiesik belőle az a tény, hogy a tőkés rendszer nem gyógyult volna, ha kizsákmányoltjai, elnyomottjai nem fogtak volna össze, és nem harcoltak volna érdekeikért, ha nem kényszerítették volna ki, hogy az állam a maga gazdaság- és szociálpolitikájával ellensúlyozza a piac és a monopóliumok kedvezőtlen társadalmi hatásait. Nem lehet elfeledkezni arról sem, hogy milyen szerepet játszott a jóléti állam, a szociális piacgazdaság létrejöttében a szocializmus alternatívája és fegyelmező hatása. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban azért sem akceptálható a kiváró, halasztó magatartás, mert vele együtt el kellene fogadnunk természetesnek az elmúlt három évtizedben megnőtt vagyoni, jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségeket, az igazságtalanságot, a jogfosztást, a kizárást a társadalomból és a nemzetből.

Ezt az írást az ideológiák és a jövőképek elmúlt évtizedekben és ma játszott szerepének a jellemzésével kezdtem. Itt az idő, hogy itt is folytassam, csak egy kicsit szélesebb keretben. Mi is ez a keret? Egy olyan mező, egy olyan kívánt tér, amelyben az ideológia, a kultúra és a művészet együtt van jelen, együtt szellemi közege korunk emberének, és eszköze emancipációjának a külső, gazdasági és társadalmi alkalmazkodási kényszerek alól. Nincs emancipáció erkölcsi kényszer és felelősségvállalás nélkül. Szerintem az igazi optimista az, aki vállalni meri a felelősséget a jövőért, aki tudja, hogy az ökológiai problémák megoldásához a társadalmi problémák megoldásán keresztül vezet az út.

Milyen feladat jut ebben az útkeresésben és küzdelemben az ideológiának, a művészetnek és a kultúrának? Az ideológia azzal segít, ha a társadalmi problémákat politikaivá teszi. A művészet azzal segít, ha a társadalmi problémákat erkölcsivé formálja, felkelti az emberekben a felelősségérzetet. A kultúra, a műveltség megértési, beleérzési képességgel és kompetenciával kell hogy felruházza az embereket. Mi van azonban akkor, ha az ideológiák – mozgósítani képes jövőkép és hiteles politikai erők hiányában – nem hitelesek az emberek szemében? Mi történik akkor, amikor a művészek nem vállalják a nekik szánt szerepet, mert abban a művészi szabadság korlátozását látják? Nem alap nélkül ragaszkodnak az autonómiájukhoz – mint ezt Theodor W. Adorno elemezte és kritizálta –, hiszen szerintük – mint azt eddig megfeneklett társadalmi szintű próbálkozások mutatják – az emberi emancipáció egyedül megvalósítható formája maga a művészet. Végül, mi van akkor, ha egy korban nincs érvényes műveltségeszmény, ha hiábavalónak tűnik a közös ügyekben döntési, cselekvési kompetenciát követelni az állampolgárok számára? Mi van akkor, ha ezt ők maguk

sem igénylik, ha a virtuális világ virtuális életre csábít, ha elég az embereknek, ha békén hagyják őket, de őrködnek felettük?

Nos, akkor baj van. Akkor az egyes ember támasz nélkül áll a fölé magasodó világgal, hatalommal szemben, kívülállását, kiszorítottságát a szükségből erényt csinálva a közömbösség színlelésével leleplezi önmaga előtt. Endreffy Zoltán, katolikus filozófus negyedszázaddal ezelőtt azt írta erről: az individualista magatartás nemcsak okozza a globális problémákat, hanem megoldásukat is lehetetlenné teszi. (Tanulmánya a Márkus Györgynek szentelt *Lehetséges-e egyáltalán?* című kötetben.) Érvényes jövőkép és az egyes ember erejét megsokszorozó politikai közösség, a kompetencia érzésének hiánya felmentést ad a cselekvés alól. A műélmény nélküli élet pedig értelem nélkül élt életet valószínűsít, azt, hogy elmarad a szembesülés önmagunkkal, csökkenti az esélyt mások életének átérzésére. Érdemes itt felidézni, mit ír erről Almási Miklós (*Anti-esztétika*). Ő háromféle művészetet különböztet meg: a klasszikus humanistát, az avantgárdot és a populárist. Szerinte az „egyszerű" ember szükségleteit csak az utóbbi képes kielégíteni, mert regenerálódni és azonosulni akar másokkal, hősöket szeretne maga előtt látni, álomvilágban igyekszik megkapni azt, ami a valósban nem osztályrésze. Sok igazság van ebben, amibe azonban nem szabad belenyugodnunk. Nem szabad, mert ha a társadalmi igazságtalanságok ellen tenni akarunk, akkor észre kell vennünk: az „egyszerű ember" léte maga is társadalmi igazságtalanság. Nemcsak a világ, a társadalom, a hazánk jelenlegi állapotát kell kritizálnunk, a változtatáshoz az embereket kell döntési helyzetbe hoznunk, méghozzá minél hamarabb, mert ketyeg az óra. Már idézett munkájában Endreffy így ír: „Az antik, görög, illetve zsidó-keresztény politikai ethosz rehabilitálása… a mai globális problémák fényében azt a felismerést jelenti, hogy a problémák megoldásához globális felelősségérzettel rendelkező, az emberiség közügyeiért áldozni tudó egyének millióinak erkölcsi, intellektuális és politikai erőfeszítésére van szükség."

Egyetértve ezzel én úgy fogalmaznék: az eliteket felelősség-, vagyis hatalommegosztásra, a társadalmat, az embereket felelősségvállalásra kell rávenni. A teret – a világot, a gazdaságot, a társadalmat – újra kell rendeznünk ahhoz, hogy az utánunk jövőknek a mainál emberibb jelenük lehessen. Az ehhez szükséges átrendezés pedig nem történhet meg a demokráciadeficit eltüntetése, a politika társadalmasítása nélkül. A kezünk, szellemünk és közös cselekvésünk nyomán kialakuló tér a szolidaritásnak formát adó demokrácia. Ez az a tér, amely időt és

lehetőséget adhat a társadalmi-gazdasági folyamatok befolyásolására és egy új és vonzó jövőkép kialakítására.

Épp száz éve, hogy Lukács György megírta *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című esszéjét. 1918 végén, egy forradalom utáni és előtti helyzetben azt igyekezett önmaga és a kor embere számára tisztázni, szabad-e erőszakkal beavatkozni a történelem menetébe. Lemondhat-e a szocialista mozgalom akárcsak ideiglenesen is a demokráciáról társadalmi céljai megvalósítása érdekében. Akkor azt a választ adta: nem. Néhány hónappal később viszont nem akarta elszalasztani a szocialista eszmék megvalósítására nyílt lehetőséget. Ma nem tenné, nem vállalná az erőszakot, de ma is ott lenne a változtatni akarók sorában. Nekünk pedig fi gyelmeztetnünk kell önmagunkat: az intézmények, a szabályozók nem helyettesíthetik az eszményeket, és nem mentenek fel a felelősségvállalás, a cselekvés kötelezettsége alól. A globalizáció nem pusztán gazdasági, technikai, politikai, hanem erkölcsi kihívás is.

+/- 30 Esszék a közelmúltról és a közeljövőről,
Politikatörténeti Intézet, Napvilág Kiadó, 2019.